

L6n
✓70

U. S. U. S. U. S. U. S. U. S.

1999

Ltn
70

U. S. U. S. U. S. U. S. U. S.
P. O. BOX 10000, S. C.
1890.

ԱԶԴԱՅԻԼ

7081

Ս. ՊԵՏԵՐԱՆԻԲ
Ի. Ն. ՍՎՈՐՈՒՄԻՈՒԴԻ ՏՊԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ
1890.

1185725

Дозволено цензурою. С.-Петербургъ, 4 января 1890 года.

Типографія И. П. Скороходова (Надеждинская, № 39).

28 74

2 70 - 60

Մեծ Հայքի ընկնելուց յետոյ նրա մի ամբողջ գաւառ՝ Միւնիքը չուզեց կնթարկուել օտարի լծին. արիւնով ու զէնքով պահպանեց նա իր անկախութիւնը Փոքր Աովկասի լեռներում, որ յետոյ կոչուեց և Ղարաբաղ: Այս գաւառի բնակիչներն արժիւնների նման ամրացան իրանց բարձրութիւններում և աննկուն կերպով պաշտպանում էին իրանց հայրենիքը, կրօնն ու լեզուն. սրանց ջանքովն էր, որ փոքրիկ Ղարաբաղն սկսեց փայլել իր պառաւ մօր՝ Հայաստանի վաղեմի փառքերով: Նա ծաղկում էր ու զօրանում՝ հաստատ մնալով իր անկախութիւնի մէջ. ու յուսալի էր, որ Ղարաբաղը, արդէն իբրև մի զօրեղ իշխանութիւն, չ'պիտի բաւականանար իր ժողովրդի հանգստութիւ-

*

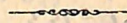
նով ու բաղդաւորութիւնով, այլ հաւաքելով իր բոլոր ուժերը, պիտի դնար վրէժխնդիր լինելու բարբարոս թշնամիներից իր անարգուած հայրենիքի, աւերուած տաճարների և եղբայրների կրած տառապանքների համար:

Բայց... բայց կայ մի առած. «հայի տունը կամ ինքը հայը կ'քանդի, կամ սատանան էլ չի կարող քանդել»: Չուր չեն հայերն այս առածը հիւսել...

Ղարաբաղի իշխող մէլիքների մէջ տարածայնութիւններ ծագեցան. իւրաքանչիւր մէլիք դադարեց թէ՛ իր հպատակների, թէ՛ Ղարաբաղի ամբողջութիւնի վրա հոգալուց, նա մտածում էր միայն որոգայթներ լարել իր ազգակից մէլիքների դէմ: Օգուտ քաղելով այս երկպառակութիւններից, հարեան թափառական թուրքերը յարձակուեցան դեռ մէկի, ապա միւսի վրա... Սւ մինչև անգամ այս դիպուածում չ'մոռացան թշնամի մէլիքներն իրանց անձնական հաշիւները. նրանք չ'միացան, որ ընդհանուր ուժով դէմ դնեն թշնամուն, ինչպէս դէմ էին գնում մի ժամանակ միացած ու հա-

րուածում շատ անգամ աւելի զօրեղ թշնամիներին:—

Ահա այստեղ հանգաւ Ղարաբաղի երջանիկ աստղը. թուրքերը լցրին իրանց հրոսակներով դիւղերն ու քաղաքները և արիւնով հեղեղեցին բազմաչարչար ու փառաւոր Արցախը...

Ե.

Արևն արդէն մայր էր մտել. Երեկոյեան Աստղն էլ մոտենում էր Ուշթէփէ բլրին. հովտի մէջ թիկն տուած մի քարին՝ նստած էր ծեր հովիւր. նա վաղուց փչում էր սրինգն ու ցրուած գառները կամաց-կամաց հաւաքուում էին նրա շուրջ: Մնացած հովիւներից մէկը խուրջինից հաց, պանիր էր հանում, իսկ երրորդը գնացել էր մեծ պղնձով առուից ջուր բերելու: Արնդի կկլոցն երբեմնապէս ընդհատում էր շների հաջոցը, որոնք կորած գառներին ճանապարհ էին ցոյց տալիս: Այդ ժամանակ արեւէլքում կարծես երկինքը կրակուեց. ծագեց բոլորակ լու-

սինն ու շները կատաղի հաջողով յանկարծակի դէպի մի կողմ արշաւեցին: Հեռու հովտում երևեց մի ձիաւոր:

— Ադա՛ Չամալ, Պիւքի, տեսէ՞ք էն ով է, շները վաւս չ'տան, ասաց թիկն տուած հովիւը սրինգն ընդհատելով:

Չամալն իսկոյն հետեւեց շներին, նրանց զըսպել աշխատելով. Պիւքին նոյնպէս ճանապարհի մէջ տեղը թողեց պղինձն ու վազ տուեց այն կողմ:

— Այ, ո՞վ ես, ո՞ւր ես գնում, կանչեց Չամալը կանգնեցնելով ձիաւորին:

Ճանապարհորդը պատասխանեց, որ գնում է Հալիձոր ու խնդրեց, որ զսպեն շներին:

— Եխպէրջան, գիշեր ժամանակ է, ասաց Պիւքին, Պարաչօրլու թուրքերը կատաղել են, դու մէնակ ես ու հազար մի փորձանք կայ ճամբին. արի՛, էս գիշեր մեզ մջա անցկացրու, մեր աղուհացը կեր, էգուց առաւօա՛ Նստծու խերին քեզ ճամբա կ'զցենք:

Ձիաւորը փոքր ինչ տատանուելուց յետոյ համաձայնեց. նրանք շտապեցին դէպի հօտը:

— Բարի՛ աջողում, չոբան-ախպէր, ասաց ճանապարհորդն երրորդ հովին, որը սպիտակ մազերով, բայց դեռ աշխուժ ծեր էր: Սա հովիւների գլխաւորն էր, անունը՝ Թիւնի:

— Նստծու բարին, զրնաղ-ախպէր, պատասխանեց հովիւն ու իսկոյն վեր թռաւ օդնեղու ճամբորդին, որ ձիուց իջնի:

Ճամբորդն իջաւ ձիուց, ետինջին ուսերից ձգեց, փռեց գետնին. ինքը պռակեց նրա վրա գլուխը կրանը յենած՝ ոտքերի մէջ առնելով հրացանը. նրա յոգնած, փրփրտած ձին ման էր ածում Չամալը, իսկ Պիւքին ճանապարհի կիսում թողած պղինձը բերեց ու մի կողմ քաշուած՝ մորթեց գառներից մէկն ու փորտախքը հանում էր:

Առսինն արդէն բարձրացել էր լեռներից. գառները հովիւների շուրջ հաւաքուած՝ զիշլուաց ցրտի ազդեցութիւնից՝ երբեմն թափ էին տալիս մարմինը, բուրդը բիզ-բիզ կանգնեցնում. շներն էլ հաւաքուել էին Պիւքու շուրջ, նրա մորթիլը դիտում, աղքները հաւաքում:

— Հէ՛յ զրնաղ-ախպէր, գարձաւ ծերունի

Թիւնին ճամբորդին, դեռ բեխերդ նոր կն ծըլլ
 երևում է՝ անփորձ ես. ի՞նչ մարդ կ'համար-
 ձակուրի կէս զիշերին մէտակ ճանապարհորդիկ
 էս անհաւատներից արիւնջուլայ արած տեղե-
 րում. դու գնում ես կամաց-կամաց, ոչինչ չես էլ
 մտածում, բայց քարի տակից, թփի յետեւից
 թո՛ւրքմէնի գնդակը նշան է գնում կրճքիդ. մի՞-
 թէ քո կեանքն էդքան էծան ես զին գնում,
 զոնաղ-ախպէր: Աւ թիւնին հառաչեց ու դար-
 ձաւ Գամալին.

— Գամալ, կրակ արա՛:

Գամալը գետնին մի ցեց անկեց, ձին կապեց
 վրայից ու ինքը տաշեղներ ու չոր խոտեր հա-
 ւաքերով՝ սկսեց կրակ անել:

— Գիտե՞ս, զոնաղ-ախպէր, — բայց յանկարծ
 Թիւնին կտրեց իր խօսքն ու հարցրեց ճանա-
 պարհորդին — անունդ ի՞նչ է:

— Ստեփաննոս Է՛հ հո՛ւմեան, պատասխա-
 նեց ճանապարհորդը:

— Է՛հ հո՛ւմեանց հա՛, իշխանական ցեղից ես,
 դեռ չես ընկել մեր չօրիր-քօրիրը... Արդի, ի՞նչ
 ասեմ, Առսաւօրչի Աջը վիայ, չորան եմ — ոչխա-

րապահ, էսքան ծերացել եմ, բայց դեռ էսքան
 մորթած ոչխար չեմ տեսել, ինչքան մարդ:

Է՛հ հո՛ւմեանը լուռ՝ հետևում էր ոգևորուած
 ծերունուն: Ծերունին շարունակեց.

— Այլ ի՞նչ ասեմ, ոչխար, տաւար փախցնել,
 աներ ու գիւղեր կողոպտել, այրել... Վեռ շատ
 չի անցել, երկու ամիս կ'լինի, երկու չօքան
 ընկերներով արածեցնում էինք մօտազայ գիւղի
 Մինաս-աղայի ոչխարները: Գիշերը թուրքերը
 վրա տուին: Ա՛հ, ի՞նչ ասեմ, եթէ հինգ, վեց
 հողի են, մի երկուսին դեռ մինչև նրանց մօ-
 տենալը կ'զլորես, մնացածին էլ — լաւ գիտես —
 եթէ հայի ձեռքը խանչալ լինի, ուր կուղարկի.
 մենք էլ — փառք Աստու — մեր զէնքը մեր
 մէջքից ցած չենք գցում: Բայց ի՞նչ անես,
 եթէ վրա են տալիս քսանը, երեսունը, ո՞նց
 էսքանին ջուղաք տաս: Այս անգամ վրա տուին
 քառասուն թուրք: Ա՛հ, ի՞նչ ասել կուզէ,
 որ մեր շնորհքը ցոյց տուինք, բայց խանչալի
 ուսիս վրա իջած հարուածն աչքերս շժմեց-
 րեց ու ես ընկայ ուշաթափ: Հետևեալ առա-
 լօտ արեգակն ընկել էր աչքերիս. մի քիչ ուշքի

եկայ, նայեցի չորս բոլորքս—ի՛նչ ոչխար, ի՛նչ բան. նրանց տեղ դաշտի վրա մի քանի արին-նաթաթախ մարդկանց դիակներ էին ընկած: Ես ամէն բան յիշեցի: Ուսիս զէրքը վտանգաւոր չէր, միայն շատ թոյլ էի. վերկացայ կամաց-կամաց տեղեցս. եօթը թուրք էր գլորուած, որոնցից չորսին հրացաններով էինք սպանել, իսկ երեքին խանջալներով. ընկերներս էլ ընկած՝ մէկի գլուխն էր կէս արած, միւսինը բոլորովին մարմնից բաժանուած: Սանգնեցի, նայեցի, նայեցի... ու քայլերս ուղղեցի դէպի գիւղը... Պոլ լաց ես լինում, զոնաղ-ախպէր, յանկարծ դարձաւ նա ճանապարհորդին.

— Եւարունակիր, չոբան, ասաց Եւհու-մեանն ու փափախը աչքերին քաշեց, որ արտասուքը չ'երևայ:

— Պնում եմ գիւղը, որ յայտնեմ Մինասաղային մեր փորձանքը, բայց, ի՛նչ գիւղ, ի՛նչ բան—կէսը քանդուած, կէսն էրուած. մի շունչ չ'կար ամբողջ գիւղում—կէսը կոտորուած էր անհաւատ թուրքերից, կէսը փախել էր սարերը... Եւս, զոնաղ-ախպէր, ուր է մի տէր, ասաց նա

խորը հառաչելով: Եպանա հանեց սրինգն ու սկսեց տխուր եղանակով «չոբան-խաղն» ածել:

Ղուսինն երբեմն դուրս էր գալիս ամպերից, երբեմն թագնուում էր նրանց յետև: Չամալը դրեց պղինձը կրակի վրա, իսկ Պիւքին երբեմն դարան մտի կտորտանքն էր ածում պղինձը, երբեմն մի ինչոր բանի համար ուշադրութիւնով շներին էր նայում:

Շներն անհանգիստ էին. նրանք վեր էին կիտում տեղեց, կրկին նստում, մի ինչոր բան հոտոտում, երկու քայլ առաջ անում, ապա կրկին պոչը քաշած՝ իրանց տեղը դառնում:

— Եւթիւնի, շներին մի մտիկ տուր, դարձաւ նա դէպի ծեր հովիւր:

Թիւնին ընդհատեց սրինգն ու աչքերը դէպի շները դարձրեց, նա իսկոյն որոշեց.

— Երեւի հարամու հոտ են առել. դէ Պիւքի, Ուչթէփէ ել, զգոյշ կաց, նշան արա:

Պիւքին բլրի լանջով սկսեց վեր բարձրանալ. նա շուտով անյայտացաւ թփերի մէջ:

Հովիւներն աչքերն Ուչթէփէ էին դարձրել, որովհետև շներն այն կողմ էին նայում. Եւ-

հումեանը նոյնպէս վերկացաւ տեղից, հրացանը ձեռքն առնելով, ապա նա ուղղեց կողքից քարը արած զարաբինան, որը մի քիչ ծռուել էր ու նա էլ այն կողմ սկսեց նայել:

Շուտով հեռու թփերի միջից լսուեց ուրախ խօսակցութիւն:

— Հա՛, սա մեր բարեկամ Աղբայիլն է եղել, ասաց Թիւնին. դու չե՞ս ճանաչում նրան, դո՛ւնաղ-ախպէր:

— Ձե՛մ ճանաչում, բայց լսել եմ նրա մասին, պատասխանեց Շահումեանը:

Թիւնին ու Գամալն էլ վեր թռան տեղերից ու մօտեցան մի հսկայ ձիաւորի, որը, ինչպէս ենթադրում էր Շահումեանը, «Աղբայիլն» էր լինելու: Հովիւները նրան էլ խնդրում էին գիշերն իրանց մօտ անցկացնել. նա, ինչպէս երևում էր, համաձայնեց, իջաւ ձիուց ու շուտով բոլորը մօտեցան կրակին:

Շահումեանն առաջին անգամ աչքերն Աղբայիլն վրա դարձրեց ու կրակի լուսով տեսաւ իր առաջ մի ահարկու դէմք. նրա ահագին հաստութիւնով ածուխի պէս սև բեխերի

ծայրերն անհետացել էին խճճուած երկար մօրուքի օղակներում, սև մօրուքը ծածկել էր մինչև անգամ այտերը, հասել մինչև աչքի կոպերն ու քիթը. երկար ու խիտ յօնքերը ծածկել էին աչքերի կէտը. զլխին դրած ունէր ահագին սև փափախ. վիզը կարճ էր ու հաստ, ուսերը՝ բարձր ու լայն: Նա խօսոյն գցեց ետինջին:

— Բարի՛ աջողում, ասաց նա Շահումեանին:

Շահումեանն ապշած՝ մոռացաւ մինչև անգամ պատասխանելու. նա զարմացած նայում էր այդ խսկական աղբայիլին, որի մասին շատ էր լսել, բայց չէր տեսել Այս անսովոր մարդը յայտնի Մխիթար աւագակապեան էր, որ յետոյ դարձաւ Բաւիթ-բէգի զօրքերի սպարապետ:

— Հը, մատաղ, կըրես եղի, գործաւ նա կրկին Շահումեանին: Ինչպէս արեւում էր, նա էլ ճանաչում էր նրան:

— Այս գիշեր, պատասխանեց Շահումեանը:

— Ես Չամբղուր էի, շարունակեց աւագակապեարը, Թորոսն ինձ ասեց, որ դու ուզում

ես գնալ Հալիձոր Տէր-Աւետիքի մօտ ու ինձ շատ ցանկանում ես տեսնել:

— Ուրեմն Թորոսը քեզ ամէն բան պատմեց:

— Պատմեց, պատասխանեց աւագակապետը, բայց զիտե՞ս, մատաղ, դրանից բան չի դուրս գալ իրաւ է, դու ինձանից աւելի խելօք ես, բայց, մինչև մեր Ղարաբաղե մէլիքներին, քիթ-խուղաներին կ'միացնես, մի երկու տարի կանցնի. էդքան ժամանակում արդէն մի քանի հազար հայ կ'կոտորեն թուրքերը, բայց — էն էլ ո՞վ զիտէ — էդքան ժամանակից յետոյ կ'միանան ամէնքը թէ ոչ: Այս անպիտան տեղն արիւնով է հոտում, մարդու գլուխը սոխի զին է բռնել, մի՞ թէ դեռ կարելի է սպասել: Արի Ստեփաննոս, էգուց և եթ Ղարաստան անցիր. ես ինքս քեզ հետ կ'գամ:

— Աս արդէն վճռել եմ, որ էլ ժամանակ կորցնելու չէ. էգուց և եթ ճանապարհ եմ ընկնելու, բայց դու չես դայ ինձ հետ. դու այստեղ շատ հարկաւոր կ'գաս թուրքերի աւագակապետներին մի քանիսը զսպելով. բայց՝ ի՞նչ ես կարծում, Մխիթար, լա՛ւ եմ անում,

որ Ղարաստանից եմ մեզ առաջնորդ բերում:

— Ի՞նչ ասեմ, մատաղ, ես կարծում եմ, լաւ ես անում. մեր մեծամեծները կարծես լայեղ չեն անում իրանցից մէկին իրանց գլուխ ճանաչել. ասած է՝ «տանու տէրտէրին օրհնեա՛ տէր չ'կայ». նրանցից ամէն մէկը իրան է մեծ ճանաչում, իրան համար ապրում: Հէնց էս է պատճառը, որ մեր ուժը բաժան-բաժան լինելով, թուրքը մեզ հեշտութիւնով տիրեց: Օտար տեղից եկած մարդու վրա աւելի ակնածութիւնով են նայում, նրա վրա մի քիչ ուրիշ տեսակ են դատում և եթէ նա արժանաւոր է ու մանաւանդ՝ իրանց օգտի համար է գործում, ես կարծում եմ, նրա հետ աւելի շուտով կ'միանան... բայց մի բան էլ կայ, Ստեփաննոս, մեծ համարձակութիւն է օտար տեղից մարդ բերելը, էդ մարդուն դեռ առաջ շատ լաւ պէտք է ճանաչել:

— Ուղիղ է, Մխիթար, և ես չ'ճանաչուած մարդուն երբէք չեմ բերի:

Հեռուում լուեցաւ ձիաների ոտի տրոփիւն.

մտակցան կրկին տասնումէկ ձիււորներ: Սրանք Մխիթարի ընկերներն էին:

— Հնա, էդ դճւք էք, տղերք, ասաց Մխիթարը. դէհ, պատմեցէք, ի՞նչպէս էք, բոլորդ էլ սո՞ղ էք, ի՞նչպէս որս արիք...

— Փառք Աստուծո, բոլորս էլ սող ենք ու լաւ էլ որս ենք արիւր: Եսօր խիստ շատ ենք աշխատել, էս անհաւատ թուրքերը շների պէս շատացել են:

— Ղէհ, հանգստացէք, հանգստացէք, էգո՛ւց էլի կերթանք որս անելու...

Ձիււորներն իջան ձիերից ու պառկեցան կրակի մօտ:

Առսինը հասել էր երկնքի մէջ տեղը, սար ու ձոր լուսաւորում: Ղառները ննջում էին անդորր, շները մորթած գարան փորոտիքը լափում, իսկ մեր Ղարաբաղցի հերոսները հափնջների վրա նստած, հրացանները կողքերին, հովւական ընթրիքն էին անուշ անում: Ղղնձը քլթքը լթալի կրակից ցած էր բերած. տաք-տաք մսերը ձեռքերով հանում էին նրա միջից, լաւաշի մէջ փաթաթում ու ուտում: Ընթրիքի

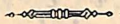
ժամանակ խօսակցութիւնն առօրեայ ձև ստացաւ ու ամէնից շատ խօսում էր Թիւնին, հրերին ու տակը ոգևորում: Ընթրիքից յետոյ ամէնքը պառկեցան քնելու:

Ղիշերուայ սառը հովը վերկացաւ, ամպերը խաղացրեց, խոտերը սււրւացրեց. լուսինն երբեմն երևում էր, ժպտում, երբեմն թազնւում էր ամպերում, կարծես հովի հետ հանաքներ էր անում. քնած էր ամէն բան, քնած էին սար, ձոր, քար, գազան, թռչուն... քնած էին և մեր Ղարաբաղցիք հափնջների մէջ փաթաթուած, հրացանները գրկած, գլուխը չոր քարի վրա դրած...

Ձէ քնած միայն ծերունի Թիւնին. նա իր ալւոր գլուխը կրան վրա յենած՝ նստած է ու մտածում, խորը մտածում. մտաբերում է նա Ղարաբաղի նախկին, կրջանիկ օրերը, մտաբերում է նրա փառքը... «Ղարաբաղ, ջան-Ղարաբաղ, շնչում են նրա շթունքները, ուր են քո արծիւ որդիքը, ի՞նչ եղար դու, հոտած թուրքը օտնակոխ է անում քո հողը, խմում է քո որդկերանց արիւնը, իսկ դու լճո. հս. »

1807.

Ու նստած է ծերուկը, խորը մտածում, ծանր
Հառաչում, և արցունքները թափուում են նրա
խորշումած այտերի վրայից...

Բ.

Ամէնքը ոտի վրա էին, երբ արևելքում ամ-
պերն ու երկինքը ոսկէ գունով ներկուել էին,
իսկ արևմտքում Արուսեակը շապում էր սա-
րերի յետև: Թփի մէջ անուշ ձայնով երգում
էր բլբուլը. խոտերը ծածկուել էին մարգարտի
ցօղով: Առաւօտի ցուրտը զգալի էր ամէնքին.
մեր Ղարաբաղցիք փափախները մինչև ականջ-
ներն էին իջեցրել, եափնջներում կոլոլուել. դառ-
ները բուրդը ուռցրած՝ կոծում էին ցողաթա-
թախ խոտը, իսկ շներն երբեմն թափ էին դա-
լիս, երբեմն թաթով քիթն ու երեսը քորում:

Պանրից, կաթնից նախաճաշը ոտքի վրա
վերջացնելուց յետոյ՝ աւազակների խումբը ի-
րան Հետ արած Շահումեանին՝ բաժանուե-
ցաւ հովիւներից:

— Ա՛ Մխիթար, մեզ չ'մոռանաս, կանչեց
Թիւնին աւազակապետին յետևից:

— Չորան, մի վախիր, էլ այսուհետև Ուչ-
թէփէյի վրա ոչ մի հայ չի մեռնելու:

Փոքր ինչ ճանապարհորդելուց յետոյ՝ Մխի-
թարի հրամանով աւազակներն երկու մասի
բաժանուեցան. մի մասը Շէյթան—Թուրնջի
առաջնորդութիւնով յետ դարձաւ հայ գիւղերի
վրա հսկելու, իսկ միւս մասը Մխիթարի
առաջնորդութիւնով պիտի Շահումեանին ճա-
նապարհ ձգէր մինչև Ղարաբաղի սահմանները:

— Տղերք, գոռաց աւազակապետը իր բա-
ժանուող ընկերներին, Ուչթէփէյից շատ չ'հե-
ռանաք, ինձ մի՛ք սպասի, ես ինքս ձեզ կ'գրտ-
նեմ: Ու երկու խմբերը բաժանուեցան իրարից:

Շահումեանն Ազրայիլի Հետ գնում էր ա-
ռաջ, միւս հինգ աւազակները փոքր ինչ հե-
ռուից հետևում էին նրանց:

— Բայց տես, մատաղ զգոյշ կացիր, դար-
ձաւ աւազակապետը Շահումեանին: Առաջին՝
այն մարդը, որին մեզ առաջնորդ պիտի բե-
րես, պիտի հայ լինի, երկրորդ՝ ոչ միայն ա-

*

նունով հայ, այլ և հոգով ու երրորդ՝ պիտի խելօք ու քաջ լինի, — յիշի՛ր, որ դու մեծ գործի սկիզբ ես գնում:

— Ենհոգ կաց, Մխիթար:

— Եկր, գիտեմ, որ խելօք ես է՛, յարեց Մխիթարը:

— Բայց լաւ կանես, Մխիթար, ինձ ճանապարհ գցելուց յետոյ գնաս չալիձոր ու անունես Տէր-Աւետիքի հետ:

— Օ, այդ քեշեշեց անհոգ կաց, գոռաց հիացած աւազակապետը, բաւական է, որ ձեր գալը լսի թուրքերի բոլոր գիւղերը տակնուվրա կանի:

— Բայց, էլի անսնես, լաւ կանես:

— Աչքիս վրա, պատասխանեց Մխիթարը:

— Մի բան էլ կայ, Մխիթար: Ի հարկէ, եթէ ես գնամ վրացիների թագաւորի մօտ, ասեմ, թէ մեզ մի քաջ զորնովար տուր, որ նրա առաջնորդութիւնով թուրքերին դուրս քշենք Ղարաբաղից, նա կասի՝ «դու ո՞վ ես» ու դուցէ իմ խօսքերին էլ չ'հաւատայ. ես ստիպուած պիտի լինեմ նրան ասելու, թէ ինձ

Ղարաբաղի հայ իշխաններն են ուղարկել, բայց նա կարող է ինձեից հաստատութիւն պահանջել, ահա այս պատճառով հարկաւոր է մի խնդրաթուղթ պատրաստել մեր իշխանների անունով ու կնքել նրանց կնիքներով: Եյդ դիպուածում ի՞նչ պէտք է անեմ:

— Եդ արդէն չ'գիտեմ, պատասխանեց տխուր ձայնով աւազակապետը:

— Մի հնար կայ, Մխիթար, պէտք է կեղծ կնիքներ շինել տալ:

— Օ, դրանից անհոգ կաց, Ուստա-Պալի, դարձաւ նա իր ընկերներից մէկին, քո փեշակդ էսօր մեզ պէտք է գալու:

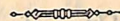
Ուստա-Պալին մեծ բաւականութիւնով զրուխտուեց:

— Շուտով մենք կ'հասնենք, դարձաւ Մխիթարը կրկին Շահումեանին, Ուստա-Պալենց գիւղը, կնտեղ կ'ձաշենք, գիշերը անց կ'կացնենք. մինչև միւս առաւօտ, ես կարծում եմ, կնիքները պատրաստ կ'լինին:

— Մխիթար, ամէն բան լաւ է գնում, Եստուած մեզ յաջողում է:

Ախորին նրանք հասան Ուստա-Պալինց գիւղը. գիւղին ժողովուրդը զարմանքով նայում էր Ազրայիլին ու նրա ընկերներին: Ուստա-Պալին նրանց իրան տուն տարաւ: Ճաշից յետոյ Շահումեանը Վարաբաղի յիսուն հայ մեծամեծների անունով վրացիների Վախտանգ Օ. թագաւորին ուղղուած մի խնդրագիր շինեց, որով հայ մեծամեծները, իբր թէ, խնդրում էին Վախտանգին իրանց մի զօրավար ուղարկել թուրքերին Վարաբաղից գուրս քշելու համար: Խնդրագրում յիշուած էր նոյնպէս, որ վրացիների շահերին շատ յարմար է Վարաբաղի նման մի հայ դաշնակից տէրութիւն ունենալ և այլն և այլն: Խնդրագրից յետոյ Շահումեանը զբաղուեց կեղծ կնիքների ձևերը շինելով: Նա Վարաբաղի իշխաններից մի քանիսի անունի ու ազգի միայն սկզբնատառերն էր գրում, մի քանիսի անունները մականուններով, մի քանիսի էլ ազգ ու անունը ամբողջապէս գրելով: Ապա ամէնքն Ուստա-Պալու առաջնորդութիւնով զբաղուեցան կնիքները փորագրելով: Անիքները,

պատրաստելուց յետոյ, Շահումեանը զմուռով խփեց խնդրագրի վերջը:

Վ.

Հետեւեալ առաւօտ հիւրերը մնաս բարով ասացին Ուստա-Պալու կնկան ու Պալուն էլ իրանց հետ առնելով՝ գուրս եկան գիւղից:

Նրանք ծանապարհը դէպի հիւսիս-արեւմուտք ուղղեցին: Վարաբաղի բնութիւնը հեռոցհեռ փոխուում էր. սեւ, ահարկու լեռները բլրանում էին, նեղ կրճերը ձորանում, խոր ձորերը հովտանում, լեռնական աղքատ բուսականութիւնը տեղի էր տալիս հազարերանգ ծաղկներով զուգուած շքեղ կանաչին. օդը մեղմանում էր ու քնքշանում:

Ճամբորդները լուռ՝ արշաւում էին. իւրաքանչիւրը նրանցից խորասուզուած էր մտածմունքներում և՛ յիրաւի շատ բան կար մտածելու. այդ աղմկալի օրերում այնքան դէպքեր, այնքան նորութիւններ էին պատահում,

որ նոր-նոր տպաւորութիւնները յաջորդում էին միմիանց և իւրաքանչիւրի խելքն ու միտքը գրաւում:

Շահումեանը թեքուեցաւ թամբի գլխին՝ թուլացնելով սանձը. նրա մտածութիւնով լե աչքերը դէս ու դէն էին նայում. կարծես մոռացել էր, թէ ուր է նա և ինչ է անում: Նրա միտքը թռչում էր հեռօն, հեռօն...

Նա յիշում էր իր մանկական խաղերը հասակակիցների հետ, նրա ընկերներն ուրախ, գուարթ խաղում էին, իսկ նա հեռու նստած՝ աշխատում էր մտաբերել իր ուսուցիչ-քահանայի այն օրուայ պատմածը. նրա դեռ մանկական չհաս գլխում նկարւում էին իր հայրենիքի մեծ անձնաւորութիւնները՝ Վարդանը, Վահանը... և թւում էր նրան, թէ ահա հեռուից կ'գայ իսկոյն այդ հզօր Վարդանն ու կ'կանչէ որոտալի ձայնով. «եղբայրներ, հերիք է մեզ տառապել, հերիք է մեզ օտար լծի տակ մնալ, գնանք, վրէժ առնենք մեր թշնամիներից մեր ազգի ու եղբայրների փրկութիւնի համար...»: Բայց ահա անցան մանկութիւնի օրերը, նա

արդէն երիտասարդ է և իր Ժամանակի համար լաւ կրթութիւն է ստացել. նա տեսնում է այն ախար, որ բռնել է իր հայրենիքը: Թուրքերը հեռզհեռէ լցնում են իր Ղարաբաղն ու պիղծ ձեռքերը տարածում հայկական սուրբ եկեղեցու վրա... Եշխանները չեն գործում, ամէնքը մտածում են հնարներ միմիանց վայր ձգելու համար... Ու տեսնում է նա այս բոլորը, զգում է, բայց չի համարձակւում բան ասել — դիտէ, որ եթէ մի բան ասի, իսկոյն նրան կ'ընեցնեն, ասելով՝ «բու ջահիլ ես, բան չես հասկանում»։ յիշում է և այն անհանգիստ, անքուն գիշերը, երբ նրա գլխում ծագեցաւ մի մեծ միտք — կանչել զրսից մի հզօր մարդ, որ կարողանայ իր շուրջը հաւաքել ազատութիւնի գաւակներին...

Մխիթարի ձայնն ընդհատեց նրա մտածմունքները.

— Ղարաբաղի սահմանը, Ստեփաննոս:

Նրանք կանգնած էին մի բլրի գլխին, որի տակ ձգւում էր ընդարձակ, կանաչ դաշտափայրը:

— Ստեփաննոս, ես էլ քեզ հետ եմ գալու, քեզ մէտակ չեմ թողնի:

— 2է, Մխիթար, հարկաւոր չէ. ես մանկու
լու եմ Վրաստան մէնակ, ծպտուած, որ ոչ ոք
չ'ճանաչի և ես առիթ ունենում այնտեղն հայ
զօրավարներին աւելի մօտիկ ճանաչել:

— Դ'ու՛ր գիտես, Ստեփաննոս, բայց լաւ չես
անում:

— Դ'ու՛ր, Մխիթար, այստեղ աւելի պէտք
կ'գաս:

— Դ'է, զնա՛ս բարով, մատաղ:

— Մ'նա՛ս բարով, Մխիթար: Նրանք համ-
բուրուեցան.

— Մ'նա՛ք բարով, ասաց նա և միւսներին
ու համբուրուեցաւ բոլորի հետ:

Նւ ձիւ՛ր գլուխն ուղղեց դէպի դաշտավայրը:

— Ստեփաննոս, եթէ նեղ տեղն ընկնես, ա-
նունս տուր...

Շահումեանը ժպտաց:

— Մի՛ ծիծաղել, Ստեփաննոս, աղբայել
թւեր էլ ունի...

Շահումեանի նժոյգն արդէն իջաւ դաշտա-
վայրը. ոտքերի տակ զգալով փափուկ հարթու-
թիւն՝ նա խրինջաց, նրա ջղերը լարուեցան,

ոտքերն սկսան թեթեւ շարժուել, գլուխն ա-
ռաջ քաշեց ու յանկարծ արշաւեց:

Նրիտասարդը կարծես կպած էր մէջքին:

Ղարաբաղն նժոյգը արշաւում էր սարսա-
փելի արագութիւնով. նրան ոչ մի ձիաւոր այս
ժամին չէր կարող զսպել, բայց երիտասարդը
չէր էլ մտածում զսպել: Վերջապէս նրանք
անյայտացան մշուշի մէջ...

Ազրայիլը կատարեց իր խօսքը:

— Տղե՛րք, ասաց նա Շահումեանի անյայ-
տանալուց յետոյ, ինչ հետեւեցէք, ու իր ընկեր-
ներով սլացաւ նրա յետեւից:

Սա հետեւում էր Շահումեանին զիշեր-
ցերեկ առանց նրան աչքից կորցնելու ու առանց
նրանից նկատուելու և իրաւ, եթէ Շահու-
մեանը նեղ տեղն ընկնէր ու տար Ազրայիլն ա-
նունը, նրան կ'տեսնէր իսկոյն իր մօտ նրա
կատաղի ընկերներով... Մխիթարը ճանապարհ
ձգեց Շահումեանին մինչև Մցիսէթ առանց
նրանից տեսնուելու և ապա կրկին աննկատ՝
յետ դարձաւ իր հայրենիքը— Ղարաբաղ:

Դ.

Նրվու շաբաթ էր, ինչ Շահումեանը Մըց-
խէթումն էր. նա իջել էր մի հայ պառաւի մօտ:
Օանօթանալով թէ բարձր, թէ հասարակ
շրջանների հետ, նա անդադար ուսումնասի-
րում էր Վրաստանի զինւորական դուռթիւնը
ու մանաւանդ այնտեղի հայ անձնաւորութիւն-
ներին: Նրան պատմում էին, որ թէև Վախ-
տանգ թագաւորը չի կարող պարծենալ իր
քաջութիւնով, բայց նրա ուսումնասէր ու խե-
լօք լինելը յայտնի էր ամէնին: Նրան պատ-
մում էին, որ Վրաստանը թէև քիչ զօրքեր
ունի, բայց նրանցից սարսափում են թուրքերը.
քաջ զօրավարների թւում կային և մի քանի
հայեր, մանաւանդ մէկը՝ խելօք ու անյաղթելի
Ղաւիթ-բէգը, որ ծնուած էր Ղարաբաղում
ու սնուած Վրաստանում: Նա, ինչպէս երե-
ում էր, շատ ժողովրդականութիւն էր ստացել,
մանաւանդ նրա համար, որ, չ'նայելով իր
բարձր պաշտօնին, մնում էր քրիստոնէայ, այն
ինչ վրացի իշխաններից շատերը ու մինչև ան-

գամ թագաւորն իրանց հայրենի ժառանգու-
թիւնի վրա հաստատ մնալու համար՝ փոխում
էին իրանց կրօնն ու մահմեդականութիւն ըն-
դունում:

Պատմում էին, որ Ղաւիթ-բէգը փոքրուց
իր ընտանիքի ու շատ ուրիշների հետ մի ինչ որ
մէջքի առաջնորդութիւնով գաղթել է Վրաս-
տան: Վրացիների թագաւորը նրա ընդունակու-
թիւններն ու քաջութիւնները տեսնելով՝ իրան
մօտեցրեց, շինեց իր զօրքերի զօրավար ու մինչև
անգամ բէգութիւն տուեց: Այդ ժամանակ մէ-
լիքն իր ժողովրդի ու Ղաւիթ-բէգի ծնողների
հետ կրկին Ղարաբաղ դարձաւ, իսկ նրան թա-
գաւորն իր մօտ պահեց: Քիչ ժամանակից յե-
տոյ Ղաւիթ-բէգը լսեց, որ թուրքերը մոր-
թել են նրա ծնողներին ու երգուեց, որ չ'պիտի
մեռնի, մինչև թուրքերից տասնապատիկ վրէժը
չ'հանի...

Շահումեանի ընտրութիւնը կանգնեց Ղա-
ւիթ-բէգի վրա, բայց ուզեց զեռ ծանօթա-
նալ նրա հետ ու տեսնել, թէ ինչ չափով նա
սիրում է Ղարաբաղը:

Ե.

Վաւիթ-բէզն այդ ժամանակ գնացել էր Սօփանաուրի անտառները որսի: Եւահուսեանը վճռեց չ'սպասել նրա դարձին, այլ գնալ ու այդ բնութիւնի ծոցում ծանօթանալ նրա հետ ու խօսել առանձնակի: Սա հագաւ Վարաբաղի հագուստը, զէնքերը վրան առաւ, հեծաւ իր կատաղի ձին ու քշեց դէպի Սօփանաուր: Բայց նա երկար չ'գնաց—մի քանի ժամ ճանապարհորդելուց յետոյ նա տեսաւ Վաւիթ-բէզին:

Վաւիթ-բէզը որսից յետ էր դառնում: նրան հետևում էր երկու սայլ, գոմէշներով լծուած, որոնց քշում էին վրացի սայլապաններ «հարաւօ» կանչելով: Սայլերի վրա դրուած էր նրա որսը՝ երկու եղջերու, յովազ ու վայրի թռչուններ:

Վաւիթ-բէզը գնում էր նրանցից մի վաթսուն քայլ առաջ դանդաղ կերպով, աշխատելով ձին սանձել: Սա մի քառասնից անցած տղամարդ էր, բարձրահասակ ու հաստակաղձ: նրա երկար բեխերի ծայրերը կեռացած՝ ներքև

էին իջել մօրուքն ածելած էր, վրացնակ գլխարկի տակից երևում էին նրա փոքր ինչ ալեխառն մազերը, թաւ յօնքերի տակից ածուխի նման սև, թափանցող ու խելօք աչքերը. նրա ճակատի վրա արդէն երևում էին խորշմներ, որոնք դէմքին աւելի դաժան կերպարանք էին տալիս: Սա գնում էր լուս՝ մէկ ձեռքով սանձը բռնած, իսկ միւս ձեռքը երկսայրու երախակալին յենած:

Սա սովորաբար տխուր էր ու շատ քիչ էր խօսում, որով շատ զանազանում էր վրացիներից. նա աւելի շատ մտածում էր, մտածում էր և այժմ: Երդեօք ինչե՞ վրա:

Նրա յետեից վրացի սայլապանը փրչում էր իր «հօրօլօն». նրան դուր չէին գալիս այդ բունը բերող հօրօլօն, այդ դանդաղաշարժ գոմէշները. նրա ականջին հնչում էին իր հայրենիքի լեռնական, կրակոտ երգերը, նա տեսաւ իր առաջ անդունդներ թռչող Վարաբաղի նժոյգները. նա, կարծես նոյն ցնորքների շարունակութիւնի մէջ, տեսաւ մի ձիաւոր, հաստ փափախը, զինավառութիւնը, կրակոտ նժոյգը

նկարեցին նրա առաջ ազատասէր Վարաբաղ-
ցուն. նրան աւելի վառ գոյներով ներկայացաւ
իր հայրենիքը, նրա ներկան, թուրքերի բռնու-
թիւնները... յանկարծ նա յիշեց իր մորթոտած
ծնողներին ու նրա ատամները կատաղե կերպով
կրճտացին. նրա կրծքից դուրս թռաւ գազանի
մի մանչիւն, աչքերը փայլատակեցին բարկու-
թիւնի կրակով ու նա կատաղե կերպով հուպ
տուեց ձեռքին բռնած երախակալը:

Այդ ժամանակ նրա աչքին ընկաւ նոյն ձիա-
ւորը. նա տեսաւ, որ այդ ձիաւորը ցնորք չէ,
նկատեց, որ նա վաղուց հետեւում էր իրան. և
զանգուռն տուեց ձիուն Վաւիթ-բէզը, արշաւեց
ձիաւորի վրա ու կանչեց սագառնայի ձայնով.

— Ո՞վ ես դու:

— Բարեկամ:

Վաւիթ-բէզի ձեռքերը թուլացան, ձիաւորի
արտասանած մի բառում կարծես հնչեց նրա
ստրկացած հայրենիքի ձայնը, որը կարծես օգ-
նութիւն էր կանչում. «բարեկամ»:

Նա մեղմ ձայնով հարցրեց ձիաւորին.

— Ո՞րտեղացի ես, եղբայր:

— Վարաբաղցի, պատասխանեց ձիաւորը:
Բայց նա էլ չ'սպասեց նրա պատասխանին.
նա վաղուց դէմքից, հագուստից ու վերջապէս
արտասանած մի բառից ճանաչեց նրա Վարա-
բաղցի լինելը. նա փաթաթուեցաւ ձիաւորին
և երկաթ, երկաթ համբուրւում էին նրանք:

— Ուրի՞շ, ո՞նցէ մեր Վարաբաղը, հարց-
րեց Վաւիթ-բէզը հրճունաբով:

— Միթէ՞ չ'գիտես...

— Օ, գիտեմ, գիտեմ, էլ մի ասիր...

Վիւղացիները, որ շշկլուած սրանց օտարոտի
հանդիպումից՝ սառած մնացել էին տեղերը, շա-
րունակեցին կրկին ճանապարհը: Մջխեթն ար-
դէն երևում էր: Վաւիթ-բէզն իր ընկերի հետ
մօտեցաւ Արագուա գետին. փոքր ինչ լու-
թիւնից յետոյ՝ նա հարցրեց իր ուղեկցին.

— Ինչու ես եկեր:

— Ես եկել եմ քեզ տանելու:

— Ինձ տանելու. ինչու ես ուզում ինձ տա-
նել:

— Թուրքերին Վարաբաղեց դուրս քշելու
համար:

— Թուրքերի ն... ու նրա դէմքը խոժոռեցաւ, աչքերը փայլեցին վաղրի աչքերի նման. նա բարկացած հարցրեց.

— Ասա, ո՞վ ես դու:

— Ես Ստեփաննոս Շահումեանն եմ:

— Ինչո՞ւ ես ինձ տանում:

— Ար մեզ առաջնորդես: Հերիք է, դու բաւական ծառայեցիր վրացիներին: Աւղիղ են ասում, որ հայերն օտարների համար լաւ ծառաներ են, իսկ իրանց համար վատ տէրեր: Ղու լաւ ծառայ էիր, արի՛ այժմ ու կարգի բեր քո հայրենիքի գործերը: Եթէ դու ազնիւ մարդ ես, եթէ դու վախկոտ չես ու հղբայրներից արիւնը կանչում է քեզ, դու պիտի այստեղ ձգես բոլորը—փառքը, պատիւն ու պիտի զոհես քո անձը հայրենիքի փրկուելուն, եթէ ոչ՝ դու արժանի չես այսուհետեւ Ղարաբաղցի անունին:

Ղրէթէ դու պատանի Շահումեանն ասում էր այս բոլորը գողգործուն ու վրդովուած ձայնով, բայց նրա աչքերը, փայլուն աչքերը ուղղակի նայում էին այն ահարկու մարդուն,

որի լոկ անունը սարսափ էր բերում շատերին: Ղաւիթ-բէզը լոււմ էր լուռ. առաջ նա դէմքը խոժոռեց, լսելով Շահումեանի կծու խօսքերը, բայց յետոյ նրա կնձիռները բացուեցան ու նա մեղմ ձայնով հարցրեց երիտասարդին.

— Աւրեմն ուղիւմ էք ապստամբեր:

— Այո, ուզում ենք ապստամբեր:

Ղաւիթ-բէզն էլ ոչինչ չ'հարցրեց ու խորասուզուեց մտածմունքի մէջ. նրանք շարունակում էին իրանց ճանապարհը լուռ: Ղերջապէս Ղաւիթ-բէզը զլուխը բարձրացրեց. նրա աչքերը փայլում էին ոգևորութիւնով:

— Աւա, ես պատրաստ եմ կեանքիս մնացորդը զոհել հայրենիքիս համար. դու ուղիղ ասացիր թէ հայերը լաւ ծառայ են օտարի ու վատ տէր իրանց համար: Ես գալիս եմ:

Արագուա զետը հոսում էր հանդարտ. նրա լայն ու յստակ ալիքները փայլում էին հայելու նման: Արևը մօտենում էր լեռներին:

— Մէլիքներն ի՞նչ են անում, հարցրեց Ղաւիթ-բէզը:

— Նրանցից մի քանիսին տեսել եմ, պատասխանեց Շահումեանը. նրանք համաձայն են մեզ հետ միանալու, միւսներին զեռ չեմ տեսել:

— Եւ հարկաւոր էլ չէ: Ինձ ժողովուրդ է հարկաւոր. ժողովրդի մարդիկ պիտի առաջնորդեն ժողովրդին, ես ճանաչում եմ Ղարաբաղի ազատասէր ժողովուրդը:

— Բայց ի՞նչ ես կարծում, Մաւրիթ-բէգ, թագաւորը քեզ կ'իթողնի:

— Ես նրան չեմ էլ հարցնի:

— Բայց ինչ կուզէ լինի, նրա համաձայնութիւնով աւելի լաւ կ'լինի. ես զրա համար հոգացել եմ:

— Ի՞նչ ես արել, հարցրեց ժպտալով Մաւրիթ-բէգը:

— Ես մի խնդիր եմ շինել Ղարաբաղի հայ մեծամեծների անունով ու կնքել եմ նրանց կեղծ կնիքներով:

— Եւ այդ բոլորը արե՞լ ես սուրբ գործի համար. դէհ, կեցցես քաջ Ղարաբաղցի, կանչեց Մաւրիթ-բէգը ձեռքը խփելով նրա մէջքին.

ապա նա փաթաթուեց ու հայրական զորովով համբուրեց Շահումեանի բաց ձակատը: Շահումեանն ամօթխածութիւնով գլուխը կախ ձգեց:

— Շահումեան, ասաց Մաւրիթ-բէգը խորիմաստ ձայնով, Ղարաբաղը ազատ է լինելու:

Երևը մտեցել էր սարերին, վերջալուսով փայլում էր ջինջ ու անամպ երկինքը, փայլում էին անտառախիտ լեռները, փայլում էր յստակ Երագուան, փայլում էին և մեր հերոսների դէմքերն արևի վերջին լուսով, հայրենիքի փրկուելու յուսով...

Չ.

Օերունի Սախաանդ Օ. յայտնի օրէնագիր ու պատմաբան թագաւորը չէր բազմած իր պարսկական ճաշակով զարդարուած զահի վրա, այլ զանազան խոնուած թղթերի ու մագաղաթների փոշում գրում էր իր տարէգրութիւնները, երբ մտաւ Մաւրիթ-բէգն ու ողջունեց թագաւորին:

— Նրանցից մի քանիսին տեսել եմ, պատասխանեց Շահումեանը. նրանք համաձայն են մեզ հետ միանալու. միւսներին դեռ չեմ տեսել:

— Եւ հարկաւոր էլ չէ: Ենձ ժողովուրդ է հարկաւոր. ժողովուրդի մարդիկ պիտի առաջնորդեն ժողովուրդին, ես ճանաչում եմ Ղարաբաղի ազատասէր ժողովուրդը:

— Բայց ի՞նչ ես կարծում, Ղաւիթ-բէգ, թագաւորը քեզ կ'իթողնի:

— Ես նրան չեմ էլ հարցնի:

— Բայց ինչ կուզէ լինի, նրա համաձայնութիւնով աւելի լաւ կ'լինի. ես զրա համար հոգացել եմ:

— Ի՞նչ ես արել, հարցրեց ժպտալով Ղաւիթ-բէգը:

— Ես մի խնդիր եմ շինել Ղարաբաղի հայ մեծամեծների անունով ու կնքել եմ նրանց կեղծ կնիքներով:

— Եւ այդ բոլորը արե՞լ ես սուրբ դործի համար, դէհ, կեցցի՛ս քաջ Ղարաբաղցի, կանչեց Ղաւիթ-բէգը ձեռքը խփելով նրա մէջքին.

ապա նա փաթաթուեց ու հայրական դորովով համբուրեց Շահումեանի բաց ճակատը: Շահումեանն ամօթխածութիւնով գլուխը կախ ձգեց:

— Շահումեան, ասաց Ղաւիթ-բէգը խորիմաստ ձայնով, Ղարաբաղը ազատ է լինելու:

Երևը մօտեցել էր սարերին, վերջալուսով փայլում էր ջինջ ու անամպ երկինքը, փայլում էին անտառախիտ լեռները, փայլում էր յստակ Երազուան, փայլում էին և մեր հերոսների դէմքերն արևի վերջին լուսով, հայրենիքի փրկուելու յուսով...

Չ.

Օտերունի Սախտանգ Օ. յայտնի օրէնսդիր ու պատմաբան թագաւորը չէր բազմած իր պարսկական ճաշակով զարդարուած զահի վրա, այլ զանազան խոնուած թղթերի ու մագաղաթների փոշում գրում էր իր տարեգրութիւնները, երբ մտաւ Ղաւիթ-բէգն ու ողջունեց թագաւորին:

— Օհօ, բէգ, բարո՛վ, որսից նո՞ր ես դարձիւ. ասա մի տեսնեմ, ի՞նչ ես ինձ բերել:

— Երկու եղջերու քեզ փէշքէշ, եթէ խընդիրս կ'կատարես:

— Ասա՛, բէգ, ի՞նչ ես ուզում:

— Թո՛յլ տուր ինձ, գնամ Ղարաբաղ:

— Ղարաբա՞ղ, բացականչեց ապշած թագաւորը, հապա Վրաստանը:

— Թագաւոր, այժմ աւելի պէտք եմ իմ հայրենիքին, Վրաստանն ապահով է քեզանով:

— Ի՛նչ, ո՞վ քեզ խելքից հանեց...

— Թագաւոր, Ղարաբաղի վրա բռնացել են թուրքերը. նրանք անխնայ կերպով կոտորում են հայերին: Հայ մեծամեծները խնդրում են քեզանից, որ նրանց օգնես, այսինքն՝ մի հմուտ զորավար տաս, որի առաջնորդութիւնով նրանք զուրս քշեն թուրքերին Ղարաբաղից: Նրանց լիազօր դեսպանն ինձ է ընտրել:

— Ո՞վ է այդ դեսպանը, կանչել տուր:

Ղաւթթ-բէգը զուրս գնաց ծառաներից մէկին ուղարկելու Շահումեանի յետեից, իսկ ինքը շուտով յետ դարձաւ:

— Ի՛նչ, դարձաւ ախուր ձայնով Վախտանգ թագաւորը Ղաւթթ-բէգին, միթէ՞ իմ աղն ու հացը քեզ դառն թւեցան:

— Թագաւոր, ինչո՞ւ ես այդպէս ասուս, միթէ՞ վնաս է քեզ Հայաստանի ազատ լինելը:

Թագաւորը լսեց. նա տխուր կերպով գլուխը կախ ձեց:

Շահումեանը մտաւ. նա երկու ձեռքով բռնած ունէր խնդրագիրը: Մօտենալով թագաւորի թախտին՝ խորը գլուխ տուեց ու խնդրագիրը յանձնեց Վախտանգին:

Շուտով մտաւ և թարգմանիչը, որ Աւթանդիլ հայ իշխանն էր:

Ինթերցումից յետոյ թագաւորը գլուխը կախ զցեց ու լուս՝ մտածում էր, յետոյ նա փոքր ինչ խիստ ձայնով հարցրեց Շահումեանին.

— Ո՞վ ես դու:

— Ես Ստեփաննոս Շահումեանն եմ:

— Խնդրագրում յիշուած իշխաններից մէկը, լրացրեց Ղաւթթ-բէգը:

— Ի՛նչին ե՞րբ տեսար, դարձաւ թագաւորը կրկին Շահումեանին:

— Այսօր, պատասխանեց Շահումեանը:

— Ինչո՞ւ ուղղակի ինձ մօտ չ'եկար ու չ'յանձնեցիր այս թուղթը:

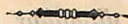
Շահումեանը լռեց: Վաւիթ-բէզը տաքացաւ:

— Թագաւոր, նա չէր կարող քեզ մօտ գալ, մինչև իմ համաձայնութիւնս չ'առնէր, եթէ ես չ'ուզէնայի, դու ինձ զօրով էլ զրկէիր, ես ոչինչ չէի կարող շինել, իսկ եթէ ես չ'համաձայնէի, նա կ'դիմէր մի ուրիշի, որն ինքը ցանկանար այդ սուրբ գործի առաջնորդութիւնը, ապա նա քեզ կ'դիմէր, թողնելու նրան:

Թագաւորն իր փշուրած հայեացքը ձգեց Վաւիթ-բէզի վրա:

— Ղէ գնա՛, բէգ, Աստուած յաջողութիւն տայ...

— Թագաւոր, ես չեմ մոռանայ, որ դու իմ բարերարն ես եղած, բացականչեց Վաւիթ-բէզն ու չօգեց թագաւորի առաջ: Թագաւորը համբուրեց նրա ձակատը:

Լ:

Նրեք օր էր, ինչ Վախտանգ թագաւորը պարտօնի չէր դուրս գալիս: Նա սաստիկ տխուր էր, տխուր էր մանաւանդ, որ ոչ թէ միայն Վաւիթ-բէզին էր կորցնում, այլ ուրիշ գեռ շատ քաջ տղամարդիկ: Այս երեք օրում նրան ներկայացան Վրաստանի ամէնաքաջ հայ զինուորներն ու անուանի զօրավարները: նրանք թոյլ տուցին էին խնդրում նրանից միանալ Վաւիթ-բէզի հետ: Նրան արդէն հրաժարական էին տուել Բայինդուր, Աւթանդիլ, Փանտուր, Չաքար, Գիօրգի հայ իշխաններն ու շատերը:

Նա զարմանում էր այս մարդկանց վրա, որոնք թողնելով հանգիստ ու վայելչութիւնով լի կեանքը՝ հայրենիքի ազատուելու յուսով վառուած՝ գնում էին դէմ գնելու կուրծքը արհաւիրքներին ու թնդանօթի ուռմբերին. նա զարմանում էր ու տխրում, որ կորցնում էր նրանց:

Այս երրորդ օրը Վաւիթ-բէզը պիտի դուրս գար Վրաստանից իր ընկերներով:

Առաւօտուց Մցիսէթը շարժու միմէջ էր Յան-

կարծ երկիրը դըրդաց ու չորս հարիւր հայ ձիաւորներ շրջապատեցին Վախտանգ թագաւորի պալատը:

Թագաւորը դուրս եկաւ պատշգամ:

Նրան տեսնելուն պէս՝ հայ ձիաւորները հրացանները իջեցրին:

Վախտանգն երբ տեսաւ այդ հայրենիքի զինւորներին, նրանց զինավառութիւնը, կարգապահութիւնը, ոգևորուած ու յուսով լի ձակատները, նրա աչքերը ջրակալեցին:

Նա նայեց նրանց լուռ և ապա խօսեց.

«Ատրիճներ, այսօր դուք վճռել էք մահը գիրազանց համարել կեանքից ու դրա համար թողնում էք սիրուն Վրաստանը, շտապում արիւնջուայ հայրենիք... հայրենիքի արժանաւոր որդիք, դրա համար ես օրհնում եմ ձեզ:

«Քաջ հայեր, ձեր դէմքերի վրա նկարուած է բուռն ոգևորութիւն, ձեր դէմքերի վրա նկարուած է ձեր յաղթանակի հաւատը—այսքանը բաւական է.—դուք անյաղթիլ կ'մնաք. մեռնէք էլ, յաղթող կ'մեռնէք. բայց, երբ ձեզ աւաջնորդում է զիւցազն բէգը, սիրտ առէք

հայեր, աւետում եմ ձեզ՝ ձեր հայրենիքը ազատ էք տեսնելու»:

Ձիաւորների շարքերը դըրդացին, ոգևորուած ու շարժուած կրճքերից դուրս թռան ահարկու ձայներ.

— Աեցցե՛ս թագաւոր, կեցցե՛ս Վաւիթբէգ...:

«Աեցցե՛ս... Վաւիթբէգ...» կրկնեցին Աովկասի լեռները:

«Քաջ հայեր, շարունակեց թագաւորը, սիրեցի ես ձեզ. դուք զիտէք իմ ուժը—ի՞թէ պէտք դամ ձեզ, զիմեցէք ինձ, բայց դուք էլ չ'մոռանաք ձեզ սնող Վրաստանը. բէգ, չ'մոռանաս քո Վախտանգին...»

Նրտասուքը խեղդեց նրա ձայնը. նա էլ չ'կարողացաւ շարունակել: Վաւիթբէգը սանդուխներից վեր վազեց և ուղղակի փաթաթուեց նրա վզին. նրանք համբուրւում էին:

Վաւիթբէգը կրկին ցած վազեց ու նշան տուեց:

Ազատների խումբը դռուաց. «մնաս բարով, թագաւոր» ու չորս հարիւր հրացան միաձայն

ճայթեցին, իսկ լեռները բազմապատկեցին հրացանների թնդիւնը:

Ղաւիթ-բէզն առաջ անցաւ. նրա աջ կողմը բռնեց Շահումեանը:

— Առաջ, գոռաց Ղաւիթ-բէզը:

Ձիւաների սանձերը թոյլ թողնուեցան. ազատների գունդն արշաւեց ահեղ հրամանատարի յետեւից...

Ղախտանդ թագաւորը պալատի կտուրը բարձրացաւ, որ երկար տեսնի այդ ազատութիւնի զինւորներին:

Խումբը հետզհետէ նրա աչքում փոքրանում էր. նրան ծածկում էր երբեմն ձիւաների ոտի տակի փոշին, երբեմն անհետանում:

Փոշին մէկ անգամ էլ նրանց շրջապատեց, մէկ անգամ էլ քամուց քշուեց, բայց այս անգամ այլ չէր երևում ազատների գունդը...

Թագաւորը սփրթնել էր, նրա աչքերը կարմրել էին. նա դարձաւ դէպի իրան շրջապատող վրացի իշխաններն ու ասաց.

— Ահա ձեզ մարդիկ...

— Ինչ եւտանայից զարարս միեմայ՞ն
քնոցո՞՛ն տակո՞ մի՞ զբոյս միեմայ՞ն մե՛

Ղաւիթ-բէզն իր գնդով վաղուց արդէն դուրս էր եկել Ղարաստանի մայրաքաղաքից ու մտնեում էր Ղարաբաղին: Ճանապարհին նրանց պատմում էին շատ զիւղացիներ, որ Ղարաբաղում ապստամբութիւն կայ, որ հայերը կուռում են թուրքերի հետ...

Ձիււորները նկատեցին, որ կապուտակ կրկինքն այն կողմը, դէպի ուր գնում էին նրանք, հետզհետէ սկսում է մթնանալ, կարծես սև-սև ամպեր սպառնում էին այնտեղ խաղաղ երկնքին. Ղարաբաղի մթին լեռներն էին նրանք:

Բայց այդ լեռներից որոտումի ձայներ էին լսում, կարծես ամպերը կուռում էին այնտեղ իրար հետ ու նրանց խուլ արձագանգը երբեմն լսում էր, երբեմն ընդհատում:

Ձիււորներն ուշադրութիւնով սկսան ականջ դնել:

— Ղուիւ կայ այնտեղ, ասաց Ղաւիթ-բէզը, այդ հրացանների թնդիւններ են, պէտք է շտապենք:

Ձիաններն արագ-արագ ընթանում էին. սև-սև լեռներն արդէն պարզ էին երևում, նրանք կարծես կախուած էին երկնքից:

Ձիաւորները մտան մի ձոր, որն սկսւում էր հետզհետէ նեղանալ, մթնանալ ու բարձրանալով՝ կորչում էր զանազան պտուտներով. նրան երկու կողմից պատում էին լեռի, ահարկու ժայռեր. ձորի գլխից հոսում էր մի գետակ շառաչելով ու փրփրալով:

Մեր ճամբորդները լսեցին ձորի խորքից ձիաների ոտքերի տրոփիւն. յանկարծ մի անտեսանելի կրճից դուրս թռան երկու-հարիւրի շափ ձիաւորներ և սկսան Ղաւիթ-բէգի զօրքերի կողմ արշաւել. նրանց առաջ ընթանում էր մի հսկայ ձիաւոր ահագին մերկ սուրը ձեռքին:

Ղա Սզրայիլ աւազակապետն էր...

Նյսպիսով առաջին անգամ Սզրայիլը միացաւ Ղաւիթ-բէգի հետ:

Սևազակապետը յայտնեց, որ փոքր ինչ առաջ այս ձորի միջում գործ էր ունեցել թուրքերի հետ, որոնք Ղաւիթ-բէգի գալու լուրն

առնելով, ուղեցել էին նրա ճանապարհը բռնել. նրանց վրա յանկարծակի յարձակուել էր ինքն ու յետ վռնուել նրանց բռնած տեղերից: Ահա, թէ ինչ հրացանների թնդիւններ էին լսում Ղաւիթ-բէգն իր ուղեկիցներով:

Մխիթարը յանձնեց Ղաւիթ-բէգին Շէնհէր ամրոցի բանալիները, որն արդէն զրաւել էր ինքը:

Սև ահա 1722 թւականին, մայիս ամսուայ մի սիրուն եեկոյ Ղաւիթ-բէգն ազատները գնդով մտնում է Շէնհէրին:

Սիրուն էր այն երեկոն... Երևն երկնքի բարձրութիւնից քնքշութիւնով նայում էր հայրենիքի զինւորներին. գէնքերն ու զրահները փայլում էին նրա ճառագայթների տակ. թեթև քամին շարժում էր հայկական դրոշակը:

Ղաւիթ-բէգն ընթանում էր իր գնդի առաջ՝ հեծած ամէհի սև ձին. նրա զլուխը կախ էր ընկել կրճքի վրա. նա բոլորովին խորատուզուած էր մտածմունքներում: — քանի, քանի տարիներ

էին անցել. ինչ նա չէր տեսել իր ծանօթ տեղերը, իր մնայլ ու սիրուն հայրենիքը...

Նրա յետեից ընթանում էին Վրաստանի հայ իշխաններն երիտասարդ Շահումեանի և Ազրայիլ Մխիթարի հետ միասին ու յետոյ հայ զինւորների գունդը: Բոլորի գէմքերի վրա փայլում էր ոգևորութիւնը, բոլորը զբաղուած էին մի մտքով— շուտով կուրի դուրս կանչել անխիղճ թշնամիներին, շուտով նրանց հետ չափուել ուժերով...

— Մէպի ամրոցը, լսուեցաւ Ղաւիթ-բէգի հզօր ձայնն ու մի րոպէից յետոյ ազատների գունդն ամրոցն էր մտնում, որի վրա նոյնպէս ծածանում էր արդէն հայկական դրօշակը...

Ղաւիթ-բէգը հրամայեց ամրացնել Շէնհէ-րը: Պարսիպները նորոգւում էին, փորւում փոսեր, մզկիթի տեղ վերականգնում էր մատուռը տէրունական խաչը գլխին...

Մահն կողմից Ղաւիթ-բէգին օգնելու էին գալիս հայերը, երգում, որ կ'կատարեն նրա ամէն մի հրամանը, որ կ'մեռնեն նրա հետ:

Միաւ Չորան-Թիւնին յիտնն զինւորուած հովիւ գլուխն հաւաքած:

Մյսպիտով երկու շաբաթուայ ընթացքում չորս հազար ընտիր տղամարդիկ պատրաստ էին Ղաւիթ-բէգի մի խօսքի հետ կռիւ գնալ որին ամէնքը սպասում էին անհամբեր...

Հեռու տեղերից աւելի ուրախ լուրեր էին հասնում. Չափեղուրի ու Գուրհամի Թորոս ու Պապ քաջ հայ իշխանները սաստիկ ջարդ էին տուել իրանց դաւառի թուրքերին ու գրաւել բոլոր կրճերը. նրանք գալիս էին Ղաւիթ-բէգի հետ միանալու:

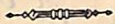
Հալիձորցի Տէր-Աւետիքը մի կողմ էր դրել խաչը, զցել Փարաջան ու ձեռքին սուր, գլխին փափախ՝ կրակ էր տուել իր կողմի բոլոր թուրք զիւղերը. իր ծուխից կազմել էր մի գունդ ու շտապով գալիս էր Շէնհէր...

Բայց թուրքերը գրաւել էին արդէն Շէնհէրի շեջակաները, իրանց բոլոր ուժը կենդրոնացրել այդ տեղերում. զիտէին, որ Շէնհէրումն է Ղարաբաղի յոյսը, Ղարաբաղի նեցուկը...

Երբ Վաւիթ-բէզը վերջնականապէս իմացաւ թշնամի զօրքերի թիւը, դիրքն ու միջոցները, յայտնեց իր գնդերին, որ հետեւալ առաւօտ նրանց կուրի է տանելու:

Ամբողջ դիշերն անցաւ լուռ. ոչ մի ձայն չէր լսուում հայ զօրքերի մէջ,— ոչ աղմուկ, ոչ ծիծաղ...

Տաթևի ծերունի եպիսկոպոսն օծեց հայկական դրօշակներն ու օրհնեց հայ զինւորներին...

Թ.

.... Ու հասաւ առաւօտը, արիւնալի կուրի առաւօտը: Մեռ արևը չէր ոսկեզօծել Ղարաբաղի զագաթները, դեռ առաւօտեան հոյզ չէր սօսափեցրել ծառերի տերևները, դեռ երգիչ թռչունները չէին աւետել արշալուսի բացուելը, երբ հայ զինւորներն արդէն օտքի վրա էին. հանդարտ, անձայն, կարգով նրանք գնդերի էին բաժանուում: Իւրաքանչիւր գնդապետ իրան յանձնած գնդի առաջն էր անցնում: Վաւիթ-

բէզը դեռ չէր դուրս եկել նրան ամէնքը սպասում էին, ու ահա նա երևեցաւ: Հանդարտ, վեհօրէն մօտենում էր զօրքերին:

Հայ զինւորները ցնծութիւնի աղաղակներով նրան ընդունեցին, նա նշան արեց, որ ուղում է խօսել և ահա տիրեց խորին լուռութիւն.

«Նա՛ աւելորդ է ձեզ բացատրել, սիրելի եղբայրներ, թէ ինչի համար այսօր կուրի ենք գնում: մենք փառքի համար չենք թողել մեր ընտանիքը, մեր կիսակործան տները... մենք գնում ենք նորից ձեռք բերելու այն աղատութիւնն ու անկախութիւնը, որը մեզնից խլել էին մեր թշնամիները. մենք գնում ենք վրէժ-խնդիր լինելու մեր յափշտակիչներից: Մենք քիչ ենք, թշնամիները շատ են, բայց տառապեալների Աստուած մեր կողմն է լինելու: Մուք զիտէք, որ երբ մարդուց խլում են նրա ամէնաթանկագին բանը, նրան յաւատարմութիւնի են հասցնում ու նա վճռում է ձեռք բերել նորից իր կորցրածը, այն ժամանակ ոչ մի ուժ աշխարհիս վրա չի կարող նրան յաղթած հարել...»

«Այսօր մենք գնում ենք նորից ձեռք բերելու մեզանից խրուածք, գնում ենք փրկելու մեր հղբայրներին, մեր հայրենիքը, մեր փառաւոր եկեղեցին... Եւ Աստուած մի արասցէ, որ դատապարտեն մեզ մեր սերունդները, թէ մենք անարժան կերպով կատարեցինք մեր պարտականութիւնը... Աւելի լաւ է՝ մենք բոլորս էլ մեռնենք, քան տեսնենք մեր թշնամու յաղթութիւնը... Պէ՛, շուտով, հղբայրներ, շտապե՛նք կուէի դաշտը ու թող Առնաւորչի Աջը հովանի լինի մեզ վրա»...

Եւ սկսաւ կոտորածը

Այդ ամպերը չեն, որ որոտում են երկնքում, այդ կայծակները չեն, որ փայլատակում են ամպերում, — այդ սրերն են, որ շառաչում են, այդ կայծերն են, որ թափւում են սրերից...

Տնքում են լեռները, անքում են հովիտները, դողում է երկիրն ու ցնծում են Արցախի ալեւոր լեռները, որ նորից տեսնում են իրանց որդկերանց պատերազմը, լսում են հրացանների թնդիւնը, կուէի աղաղակները... Ով տէր Աստուած, դու օգնես մեզ: —

Արդէն արեւը կանգնած է բարձր երկնքում, արդէն նա վաղուց նայում է կոտորածին, բայց ճակատամարտը դեռ շարունակւում է:

Եռիւծների պէս կուում են հայերը. թուրքերն յետ չեն քաշուում, դիտեն շները, որ եթէ յետ քաշուեն էլ չեն տեսնելու Ղարաբաղը...

Պաւլիթ-բէգը հոգէհամ հրեշտակի պէս յարձակւում է թուրքերի ամէնախուռն շարքերի վրա. նրա դէմքը զարհուրելի է, նրա աչքերից կայծակներ են թափւում:

Նրա երկայն մազերը ծածանում են օդում..

Փնտռում է նա գլխաւոր չարագործին, թուրքերի հրամանատար Գլիվանշիր-բէգին, որն այնքան անմեղ զոհեր կորցրեց, որն այնքան հայկական արիւն թափեց...

Արդէն արեւը թեքւում է դէպի արեւմուտք, արդէն լեռների ստուերները սկսել են երկարանալ, արդէն շատ քաջեր ընկել են երկու կողմից, բայց պատերազմը դեռ շարունակւում է...

Սատաղած են մարդիկ, կատաղած են նժոյգները... Ընկածների անքոցը, սրերի շառաչիւնը, հրացանների որոտը, ձիաների փնչոցը միանում

էին, ու Վարաբազի լեռները նրանց խուլ ար-
ձագանգ էին տալիս...

Եւ ահա Վաւիթ-բէզը տեսաւ Զիվանշեր-
բէզին.—

Ինչպէս արծիւն ամպերի միջից յարձակուում
է իր որսի վրա, այնպէս Վաւիթ-բէզը յարձա-
կուեց Զիվանշեր-բէզի վրա:

— Հէյ գեաուր-օղլի, գեաուր, սաստկի՛ր
շան պէս, գոռաց Զիվանշեր-բէզը տեսնելով
Վաւիթ-բէզին, իմ սուրը վաղուց սպասում է
քեզ:

Ու նա էլ Վաւիթ-բէզի վրա յարձակուեց.—
հանդիպեցան երկու հերոսներն ու սկսուեց մե-
նամարտը...

Եւ գլորուեցաւ չարագործի գլուխը բազմա-
տառապ երկրի վրա

.

«Ալլահ, ալլահ» գոռացին թուրքերը, տեսնե-
լով իրանց հրամանատարի մահն ու կատաղա-
բար շրջապատեցին Վաւիթ-բէզին...

Իայց չէնիրհում նա—ինչպէս առիւծ պաշա-

պանուում է, ինչպէս հնձած խոտ գլորուում են
նրա շուրջ անհաւասները:

Իայց տեսնում է Վաւիթ-բէզը, որ թուր-
քերը հետզհետէ շատանում են, որ նրա ուժը
հետզհետէ թուլանում է ու վախը, վախը սուրբ
գործի համար մոնում է նրա սիրտը...

Իայց ահա շփոթւում են թուրքերի շար-
քերը. նրանք անկարգ ցրւում են: Շուռ տուեց
երեսը Վաւիթ-բէզին ու տեսնում է, որ դարա-
նից շտապում է Մխիթարի թարմ գունդը.—

Եյս գունդը սպասում էր պատերազմի վճռա-
կան ժամին—

Ինչպէս դժոխքի որդի, զարհուրելի՛ ինչպէս
ինքը մահը, ինչպէս դե սլանում է Ազրայիլը
կուրի դաշտն ու նրա յետեից հինգհարիւր
ձիաւոր

Եւ չ'զիմացան թուրքերն ու վայրենի աղա-
ղակներով փախուստի դարձան.

.

Փողերի ձայներով, բացած դրօշակներով
դառնում են կուրից հայերն ամրոց և ուղղում

Աստուծուն ջերմ աղօթքներ յաղթանակի համար.

.....

ՎԵՐՉԱԲԱՆ.

Անցաւ հինգ տարի: Արդէն ոչ մի թուրք չ'կայ Ղարաբաղում, ոչ մէկը նրանցից իր պիղծ շնչով չէ կեղտոտում քրիստոնէական սուրբ հողը...

Հարիճորի ամրոցում առաւօտից հնչում են զանգակները: Բնակիչները տօնի հագոսաներով դուրս թափուեցան փողոցներն ու հրապարակը...

Եկեղեցում հանդիսաւոր պտտարագ կայ:

Բարձրանում են խնկի" ու կնդրուկի հեռ գէպի երկինք գոհուեցան յաղթքներ հայրենիքի ազատուելու համար...

Պատարագը վերջացաւ: Ղաւթ-բէզը դուրս եկաւ եկեղեցուց:

Մօտեցաւ նրան պարսիկների Թահմազ-Շահ-

հի դեսպանը, չորեք նրա առաջ ու կարգաց բարձր ձայնով Շահի հրովարտակը:

Հրովարտակում ասուած էր, որ Շահը հաստատում է Ղաւթ-բէզին Ղարաբաղը ու բոլոր նրա տիրած երկրների անկախ իշխան.

.....

Եւ խնդրում է ժողովուրդն ու խօսում է իր իշխանի վրա, իսկ աշուղները տարածում են նրա գովքը աշխարհից աշխարհ.

արդարև առ զսուս ապա՛ զմեզ զգնարո՛ւք ի՞նչ
 պիտապիտո՞ք ի՞նչ Ի բո՛մբան զճնայ
 -սա՞ք զճնայ Ի զս զճնայ Ի զս զճնայ Ի զս
 -այ ա ի բնօրոյցս Ի մի՞նչ ի մի՞նչ Ի մի՞նչ
 մասի՞նչ մի՞նչն ի մի՞նչն ճայի՞նչ ապա՛ զս

զի ի՛նչ տոսի՞նչ ա մի՞նչ ի մի՞նչ ի մի՞նչ
 մի՞նչ ի մի՞նչ ի մի՞նչ ի մի՞նչ ի մի՞նչ
 ի մի՞նչ ի մի՞նչ ի մի՞նչ ի մի՞նչ ի մի՞նչ

ԳԻՆԸ ՀԻՆԳ ԿՐԳԵԿ Է:

«Ազգային գրադարան»

NL0242265

